

بررسی ویژگی‌های طرح و نقش، در فرش اردبیل

علی دادخواه، هیات علمی دانشگاه کاشان

ali.dadkhah.art20@gmail.com

چکیده

فرش اردبیل که به شیخ صفی نیز شهرت دارد؛ از جمله آثار نفیس نیمه اول سده دهم هجری قمری به شمار می‌رود که دارای ویژگی‌های خاص ساختاری و بصری است. این فرش به واسطه داشتن کتیبه حاوی تاریخ بافت و نام بافنده، طرح و نقش، ابعاد و رنگ‌بندی، همواره مورد توجه محققان داخلی و خارجی بوده است، لذا تجزیه و تحلیل فرش اردبیل به منظور آشکار نمودن ارزش‌های بصری نهفته در این اثر بدیع، هدف این مقاله به شمار می‌رود. گردآوری اطلاعات با استناد به تحقیقات میدانی، منابع مکتوب و شفاهی مورد کنکاش و بررسی قرار گرفته و در صدد پاسخگویی به پرسش اصلی این تحقیق، در زمینه بارزترین ویژگی‌های ساختاری طرح و نقش، در فرش مذکور است. نتایج مطالعات حاکی از آن است که نحوه چیدمان عناصر زمینه (ترنج، گوشه، کاله‌ها و قندیل‌ها)؛ چگونگی ترکیب گردش بندهای ختایی در زمینه و هم چنین رنگ‌بندی موجود؛ این نمونه را علی‌رغم تنوع فرش‌های دوره صفوی؛ از سایرین متمایز ساخته و ویژگی‌های بصری ممتازی را در طراحی این اثر آشکار می‌سازد.

واژه‌های کلیدی‌ها: فرش اردبیل (شیخ صفی)، ساختار طرح، نقش، رنگ‌بندی

مقدمه

دوره شگفتی و عظمت قالی‌بافی در دوره صفوی که با حمایت پادشاهان، سفارش‌دهندگان و وجود هنرمندان توانای عرصه هنرهای سستی، در کارگاه‌های متعددی در شهرهای مختلف ایران شکل گرفت؛ گنجینه منحصر به فردی از فرش‌های ارزشمند را به جهانیان عرضه نمود که چه به لحاظ ویژگی‌های طرح و نقش و چه از نظر تکنیک و فن بافت؛ سرآمد هنرهای هم عصر خود بود. اکثر این فرش‌های نفیس امروزه زینت‌بخش موزه‌های دنیا است و معمولاً بر اساس نوع طرح (نقشه) نام‌گذاری شده است. فرش اردبیل که پس از فرش ترنج‌دار (با صحنه‌های شکارگاه)، موجود در موزه پل‌دی پتسولی میلان به تاریخ ۹۲۹ هـ. ق (اثر غیاث‌الدین جامی)؛ دومین فرش کتیبه‌دار دوره صفوی محسوب می‌شود، در دوره شاه طهماسب اول و برای اهداء به مقبره عارف و صوفی مشهور ایرانی به نام شیخ صفی‌الدین اردبیلی، (که سلاطین این سلسله به سبب انتساب به نام او به صفویه یا صفویان موسوم شده‌اند)؛ بافته شد. این فرش که به صورت جفت بوده امروزه در موزه‌های ویکتوریا و آلبرت لندن و مجموعه پل‌گتی که اکنون در موزه لس‌آنجلس قرار دارد، نگهداری می‌شود. در این مقاله قصد داریم تا به تحلیل ویژگی‌های فرش اردبیل از حیث طرح و نقش پرداخته و با ارائه آنالیز خطی از گردش بندهای زمینه و سایر عناصر فرش مذکور، بر اهمیت آن به عنوان یک نمونه شاخص تأکید نمائیم. لذا هدف اصلی این تحقیق، بررسی ساختار و نقوش به کار رفته در فرش اردبیل، به منظور تبیین ویژگی‌های بصری ترکیب بندی‌ها و عناصر است که به روش تاریخی - تحلیلی انجام شده و در صدد پاسخگویی به سؤالات زیر است:

نحوه چیدمان عناصر زمینه در فرش اردبیل از چه ویژگی‌هایی برخوردار است؟ شاخص‌ترین نقش مایه‌های موجود در این فرش کدام است؟ نحوه توزیع رنگ‌ها در تمام بخش‌های فرش اردبیل، به چه میزان بر جذابیت بصری آن اثرگذار بوده است؟ چگونه می‌توان از تعبیر عرفانی در تفسیر فرش اردبیل که برای مقبره یک عارف (شیخ صفی‌الدین اردبیلی) بافته شده، بهره برد؟ روش یافته‌اندوزی منابع تصویری در این مقاله، از طریق مشاهده میدانی نگارنده و گردآوری اطلاعات لازم نیز با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و مصاحبه انجام شده است.

پیشینه تحقیق

کتاب‌های متعددی در رابطه با فرش‌بافی و سابقه تاریخی آن نگاشته شده، که در بیشتر آن‌ها از فرش اردبیل به عنوان یک اثر هنری برجسته و سند تاریخی معتبر مربوط، به دوره شاه طهماسب صفوی اشاره شده است. در این منابع غالباً به توصیف کلی اثر، محل نگهداری فعلی، کتیبه تاریخ‌دار، ارتباط آن با مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی و خروج فرش از کشور توسط کمپانی زیگلر اشاره شده است. به عنوان مثال دیماندا (۱۳۷۹) در مقاله‌ای تحت عنوان "بافته‌ها و فرش‌های عصر صفوی"؛ از فرش اردبیل به عنوان یکی از نفیس‌ترین و مشهورترین

فرش‌های عصر صفوی نام برده و معتقد است که توجه به جزئیات در ترسیم نقش مایه‌های گیاهی؛ در مقایسه با فرش‌های عهد شاه اسماعیل صفوی افزایش یافته که این مسأله نشان از پیشرفت‌های فنی در کارگاه‌های تبریز به شمار می‌آید، به نحوی که مشکلاتی از قبیل محدودیت در اجرای قوس‌ها و پیچیدگی خطوط در این اثر مرتفع شده است. در کتاب شاهکارهای هنر ایران تألیف پوپ و همکاران (۱۳۸۰) نیز، به توصیف این فرش مشهور پرداخته شده و طرح این قالی را با عقاید و تصورات ایرانیان منطبق دانسته‌اند. در این منبع، ترنج طلایی فرش به مثابه خورشیدی توصیف شده که بر زمینه آسمانی نیمه شب پرتو افکنده است. هم چنین وجود گل‌ها که در سراسر فرش به زیبایی و در نهایت استادی پراکنده شده، به باغ بهشت تشبیه شده است. ژوله (۱۳۹۱) نیز درباره فرش اردبیل معتقد است که این فرش احتمالاً به سفارش شاه طهماسب بافته نشده، چرا که طرح آن، ویژگی دیگر فرش‌های بافته شده در کارگاه‌های شاهی را ندارد و سلیقه طراحان سلطنتی دخالتی در آن نداشته است. وی هم چنین با ذکر دلایلی چند، به تحلیل فرش اردبیل پرداخته است.

روش تحقیق

تحقیق حاضر با استفاده از روش تاریخی-توصیفی و شیوه گردآوری اطلاعات به صورت میدانی (مصاحبه)، کتابخانه‌ای و سایت‌های معتبر اینترنتی انجام گرفته است.

فرش‌های دوره صفوی

دوره صفویه، دوره شگفتی، گسترش بازرگانی و تولید قالی‌های نفیس و با ارزش ایرانی است اکثر قالی‌هایی که امروزه در موزه‌های معتبر جهان نگهداری می‌شوند، متعلق به این دوره هستند. در این دوره، نبوغ فکری و هنری هنرمندان، طرح قالی را چنان بارور کرد که امروزه پس از چند صدسال، هنوز طرح قالی، تقلید ناقصی از کار آن‌هاست. به همین دلیل قدرت و عملکرد و سیاست فرمانروایان صفوی در تاریخ قالی‌های ایرانی از اهمیت زیادی برخوردار است (چوبک و قاسمی، ۱۳۸۶: ۹۳). فرش‌های بافته‌شده در این دوران بر اساس طرح‌های آن را می‌توان در گروه‌های: طرح گردان، لچک و ترنج، ترنج‌دار، گلدانی، شکارگاه، گلدار هراتی، درخت و بوته، باغی، لهستانی، طرح‌ها و نقشه‌های تصویری و طرح‌های شاه عباسی زیر طبقه‌بندی نمود. از این گروه‌ها، قالی‌های لچک و ترنج از فروانی و تنوع برخوردار است و منشأ این طرح به نقوش گلستان و طرح‌های باغی در قالی ایران برمی‌گردد. ضمن آن که برخی معتقدند که اصل این طرح ابتدا بر روی جلد قرآن‌ها و کتب نفیس دیده شده و از آن‌جا مورد توجه طراحان قالی قرار گرفته و با رعایت اصول و ضوابط مربوط به قالی ایران راه یافته است.

از جمله قالی‌های معروف با طرح لچک و ترنج و یا ترنج، می‌توان به قالی‌های موجود در موزه پولدی پزولی میلان، موزه میهو ژاپن و موزه ویکتوریا و آلبرت لندن اشاره نمود (تصاویر ۱-۳). این قالی‌ها از ابعاد نسبتاً مشابهی

برخوردار بوده (نسبت طول به عرض = تقریباً دوبرابر) و محل قرارگیری عناصر موجود در زمینه (ترنج، سرترنج، قندیل و لچک) به گونه‌ای منسجم، حساب شده و مرتبط با یکدیگر تنظیم شده است (تصاویر ۱-۳). در ادامه به بررسی ویژگی‌های ساختاری و طرح و نقش در قالی اردبیل پرداخته خواهد شد.

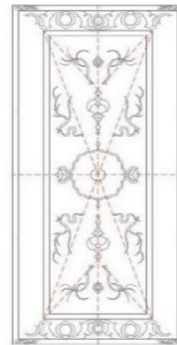
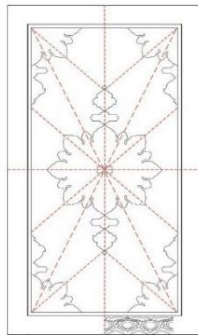
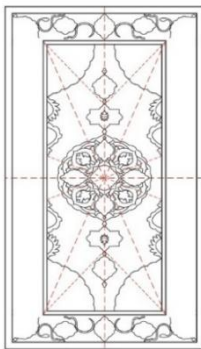
تصویر ۱: جانوری شکارگاه، اواخر سده دهم هجری؛ ابعاد ۶/۴۰*۳/۲۲ متر

تصویر ۲: نیمه سده دهم هجری قمری؛ ابعاد ۵/۰۵*۲/۴۰ متر

تصویر ۳: ایران با کتیبه غیاث‌الدین جامی، ۹۱۲ هجری قمری؛ ابعاد ۶/۹۲*۳/۶۰ متر

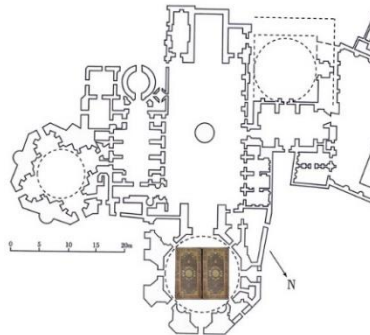

اشکال ۱-۳- ساختار سه نمونه از فرش‌های لچک و ترنج و ترنجی (نگارنده)

مروری بر سابقه تاریخی فرش بافی در زمان شاه طهماسب صفوی (۹۳۹-۹۷۸ هـ ق)

به عقیده اکثر محققین و تحلیل‌گران فرش ایران؛ قالی بافی در عهد شاه طهماسب اول صفوی (پسر شاه اسماعیل) به عالی‌ترین مدارج ترقی و پیشرفت نائل شد (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۷) و سپس در زمان شاه عباس نام فرش ایران به حد اعلای جهانی رسید. دوران طولانی حکومت (۵۰ سال) شاه طهماسب به واسطه سیاست محافظه‌کار و صلح‌جویی او با ازبکان و هم‌چنین علاقه‌مندی وی به هنر (طراحی)، بستر مناسبی را برای توسعه و رونق هنرها به ویژه قالی بافی فراهم آورد. در زمان وی علاوه بر تبریز؛ کارگاه‌هایی در

قزوین، کاشان، همدان، شوشتر و هرات تأسیس شده بود و هم چنین سه تن از بزرگ‌ترین نقاشان و طراحان ایرانی به امر طراحی قالی اشتغال داشتند. در این دوره قالی‌های ترنج دار و نقش شکارگاه مرسوم شد و اقتباس از طرح‌های تذهیب کاران نیز در نقش‌های قالی قوت گرفت. از جمله شاهکارهایی که در عهد شاه طهماسب بافته شده؛ قالی شیخ صفی‌الدین یا قالی اردبیل است که امروزه در موزه ویکتوریا و آلبرت در لندن جای دارد یک لنگه از یک جفت فرش است که به سفارش شاه طهماسب و برای هدیه به مقبره اجدادش در اردبیل، احتمالاً در کاشان بافته شده است و بافنده آن، مقصود کاشانی، نام خود و تاریخ اتمام فرش را (۹۴۴ هـ ق) روی آن ثبت کرده است (پوپ و دیگران، ۱۳۸۰: ۲۰۹) (شکل ۴).

شکل ۴- پلان مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی و محل قرار گیری فرش اردبیل در آن
<http://www.vam.ac.uk/content/articles/h/History-of-the-ardabil-carpet>

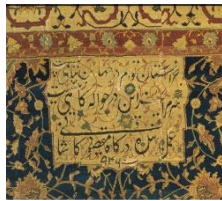
تجزیه و تحلیل ویژگی‌های شاخص در طرح و نقش فرش اردبیل

جدول ۱- مشخصات فرش اردبیل (نمونه اول/ موجود در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن)

محل نگهداری	محل بافت	عمل	تاریخ	رنگ‌ها	پرز، چله و بود	گره	ابعاد و رج‌شمار	نقشه
موزه ویکتوریا و آلبرت Islamic Middle East, room 42, case 21	احتمالاً کاشان	مقصود کاشانی	۹۴۶ هـ ق ۱۵۳۹ / ۱۵۴۰ م	طبیعی و گیاهی	پشم ابریشم ابریشم	فارسی	۱۱۵۲ × ۵۳۴ سانتی‌متر در هر اینچ مربع ۱۹ × ۱۷ گره	لچک و ترنج

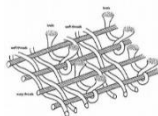
توصیف اثر

نقش مایه‌های متن، باغ معلقی را در فضا نشان می‌دهد که گل‌ها در شب تیره در آسمان می‌درخشند. ترنج آن به رنگ زرد طلایی به نشانه خورشید است و ترنج میانی آن؛ برکه‌ای است به رنگ سبز-آبی که گویی انعکاس نور خورشید با رنگ آبی آن ترکیب شده است و آن را سبز-آبی ساخته و در این میان ترنج؛ گل و برگ‌های نیلوفر آبی در آب شناورند (تصویر ۴). این شیوه ترکیب نقوش میان ترنج را در قاب‌های زمینه قالی معروف به پازیریک نیز مشاهده می‌کنیم که در دوره صفویه تکامل یافته است. وجه تسمیه این فرش با قالی اردبیل از آن جهت است که متعلق به مکانی در اردبیل است که مقبره شیخ صفی‌الدین (که اسم سلسله صفوی از نام او مشتق شده) و شاه اسماعیل بوده است. این قالی را تجارتخانه‌ای موسوم به «زیگلر و شرکاء» مقیم تبریز به‌دست آورد و سپس به موزه ویکتوریا و آلبرت لندن انتقال یافته است (نصیری، ۱۳۸۹: ۱۹؛ ادواردز، ۱۳۵۸: ۱۱). کتیبه زیر که مطلع یکی از غزلیات حافظ است به همراه نام بافنده/طراح و سال تولید بر آن بافته شده است (Alcouffe, 1996: 125؛ صوراسرافیل، ۱۳۶۶: ۱۳) (تصویر ۵).

تصویر ۵- متن کتیبه فرش اردبیل

جز آستان توام در جهان پناهی نیست
سر مرا بجز این در حواله گاهی نیست
عمل بنده درگاه مقصود کاشانی سنه ۹۴۶
(متن کتیبه: ژوله، ۱۳۹۱: ۴۳)

شکل ۵- نوع بافت (فارسی)،
تعداد پودها (سه پوده)

تصویر ۴- فرش اردبیل، (موزه ویکتوریا و آلبرت لندن)

Islamic Middle East, room 42, case 21

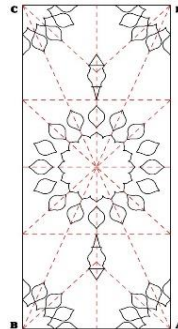
ویژگی‌های ساختاری

خطوط قطری (AC و BD) نه تنها از مرکز ترنج می‌گذرد، بلکه از رئوس (ترنج‌ها) و کلاله متصل به آن نیز عبور می‌کند. ضمن آن که امتداد شعاع دیگری از گوشه لچک، تحت زاویه ۴۵ درجه، به انتهای قندیل‌ها از نقاط (A,B,C,D) منتهی می‌شود (شکل ۶).

عناصر و نقش مایه‌های زمینه

عناصر به کار رفته در متن شامل ترنج، سرترنج، قندیل و لچک است که در زیر درباره هر یک از این عناصر از حیث نقش مایه‌ها، تناسبات، ترکیب‌بندی و رنگ توضیح داده شده است.

ترنج: ترنج فرش که نقش عمده‌ای را در عناصر زمینه بر عهده دارد در کل در سه لایه طرح و نقش اصلی ایجاد شده است: ۱- بند اسلیمی، ۲- اسلیمی ماری، ۳- ختایی. ترنج اصلی (فرم بیرونی) به رنگ طلایی و یک ترنج میانی به رنگ آبی سبز است. ترنج اصلی؛ یک دوم عرض زمینه (متن) را به خود اختصاص داده، در حالی که ترنج میانی فضایی کمتر از یک سوم ترنج اصلی را دربر می‌گیرد. طرح‌های داخل ترنج شامل: بند اسلیمی به رنگ لاک، اسلیمی ماری به رنگ آبی روشن و ساقه ختایی است. محیط ترنج اصلی (دور ترنج) متشکل از اسلیمی‌های پیچک‌داری است که در ترک یک سی و دوم طراحی شده و به واسطه مداخل کوچکی که در آن تعبیه شده، فرم ترنج را به صورت یک شمسه شانزده پر درآورده است (تصویر ۶).

تصویر ۶- ترنج فرش اردبیل، (موزه ویکتوریا و آلبرت لندن)

شکل ۶- ساختار فرش اردبیل، (نگارنده)

کلاله‌ها: شانزده سرترنج (کلاله) در اطراف ترنج مرکزی به صورت دایره‌وار قرار گرفته که تداعی‌کننده اشعه‌های خورشید است. این سرترنج‌ها که ابعادی در حدود یک چهارم قطر ترنج را داراست با سه طرح (دو طرح تقریباً مشابه) و رنگ‌بندی متفاوت جلوه بصری زیبایی به فرش اردبیل داده است. از دو سرترنج بالایی و پائینی فرش، قندیلی آویخته که علاوه بر زیبایی، توازن و تعادل بصری مناسبی را در زمینه فرش پدید آورده است (تصاویر ۷-۹).

قندیل‌ها: دو قندیل آویخته با چهار زنجیر از دو طرف ترنج مرکزی؛ با نقوش اسلیمی و ختایی در دسته و زمینه قندیل‌ها و دو طوق تزئینی که طوق کوچکتر در گلوگاه قندیل و طوق بزرگتر در قسمت تحتانی آن قرار گرفته است. مجدداً یادآور می‌شویم که اندازه و فرم قندیل‌ها به دلیل مرمت‌های انجام شده یکسان نبوده و اختلاف فاحشی دارد (تصاویر ۱۰ و ۱۱).

تصاویر ۷-۹- کلاه‌ها و نوع آن‌ها در فرش اردبیل، (موزه ویکتوریا و آلبرت لندن)

تصاویر ۱۰ و ۱۱- قندیل‌ها و تفاوت ابعاد آن‌ها در فرش اردبیل، (موزه ویکتوریا و آلبرت لندن)

گوشه (لچک): طرح گوشه به صورت یک چهارم طرح وسط (ترنج) بوده که در چهار گوشه فرش تکرار شده و شامل بند اسلیمی توسازی‌دار و ساقه ختایی با گل‌های ظریفی است که به صورت یک دوم در زمینه‌های طلایی رنگ، طراحی شده است. البته قابل ذکر است که لچک‌های پائینی فرش به علت مرمت‌های انجام شده ناقص بوده و از قاعده مذکور پیروی نمی‌کند (تطبیق دو نمونه لچک بالایی و پائینی) (تصاویر ۱۲ و ۱۳).

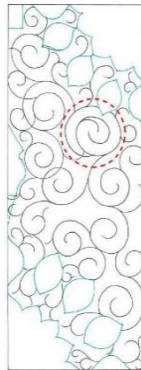
تصاویر ۱۲ و ۱۳- لچک‌های بالایی و پائینی و تفاوت آن‌ها در فرش اردبیل، (موزه ویکتوریا و آلبرت لندن)

زمینه: متشکل از دو بند ختایی، که بند ضخیم‌تر گل‌های برگ‌ی (برگ مویی) بزرگی را دربر گرفته و بند نازک؛ با گل‌های کوچک‌تر ختایی آراسته شده است. بندهای ختایی زمینه با حرکات موافق، از میان قوس‌های حلزونی یکدیگر رد شده‌اند. بند اصلی از پائین قندیل شروع شده و در سرتاسر زمینه گردش

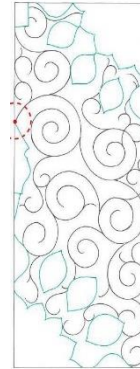
نموده است (شکل ۷)، در حالی که بند فرعی به صورت آزاد شروع شده، و به طرف بالا و پائین در حرکت است (شکل ۸). محل شروع هر دو ساقه در شکل‌ها با خط چین مشخص شده است. بندهای ختایی زمینه با طره لب زمینه (به رنگ لاکه) مماس شده، از این رو گل‌های نیمه در اطراف فرش قرار گرفته است. در زیر تعدادی از نقش‌مایه‌های برگ مویی شاخص زمینه، که به شیوه نگارگران آن دوره با دندان‌های کند طراحی و بافته شده است، ارائه شده تا تنوع این نقش‌مایه بهتر آشکار شود (شکل ۹).

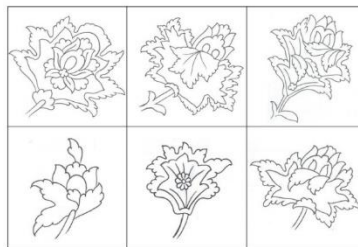
شکل ۱۴- تصویر چهارم زمینه فرش اردبیل (تصویر مرکز کتاب)

شکل ۸- آنالیز طرح خطی ساقه ختایی فرعی که از پشت کلاله لیچک آغاز می‌شود (نگارنده)

شکل ۷- آنالیز طرح خطی ساقه ختایی اصلی که از انتهای قندیل آغاز می‌شود (نگارنده)

شکل ۹- برگ مویی‌های به کار رفته در زمینه (نگارنده)

عناصر و نقش‌مایه‌های حاشیه

حاشیه پهن: شامل طرح کتیبه‌ای (قاب قایی) است که دارای دو قاب، یکی به شکل مدور (دالبری) و دیگری به شکل بازوبند است که به صورت یک در میان در طول حاشیه تکرار شده است. قاب مدور به رنگ طلایی با نقوش اسلیمی پیچک‌دار و ساقه ختایی؛ و قاب بازوبندی به رنگ قرمز و با اسلیمی ماری و ساقه ختایی طراحی شده است. (قابل ذکر است که قاب‌های مدور، توسط نیم دایره‌های قایی شکل

کوچک منقوش به عرض حاشیه متصل شده است). در حداصل قاب‌های مذکور، زمینه به رنگ سرمه‌ای در نظر گرفته شده که با گردش یک ساقه ختایی به زیبایی پر شده است (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۵: قاب‌های موجود در حاشیه فرش اردبیل، (موزه ویکتوریا و آلبرت لندن)

حاشیه باریک بیرونی (لبه فرش): متشکل از گردش یک بند اسلیمی گل‌دار است که به شیوه انعکاسی تکرار شده است. رنگ اسلیمی گل‌دار، آبی فیروزه‌ای است که در زمینه‌ای به رنگ لاک‌خونی خودنمایی می‌کند. **حاشیه باریک درونی**: شامل اسلیمی ماری (که به صورت یک در میان رو به بالا و پائین قرار گرفته) و یک ساقه نازک ختایی است که در زمینه‌ای به رنگ کرم، به صورت انعکاسی تکرار شده است. **طره**: متشکل از یک ساقه ختایی بوده که به صورت انتقالی (سره‌م سوار) طراحی شده است.

تصویر ۱۶: قاب‌های موجود در حاشیه فرش اردبیل، (موزه ویکتوریا و آلبرت لندن)

نتیجه‌گیری: از نظر رنگ‌بندی، رنگ آبی زمینه جنبه‌ای روحانی به اثر بخشیده است و زرد طلایی ترنج و گوشه (لچک) بر تقدس آن می‌افزاید. هم‌چنین قندیل‌های آویخته شده که هم چون چراغی منبع نور هستند و عدم وجود نقوش جانوری در این فرش، از دیگر عواملی به شمار می‌رود که بر روحانیت آن افزوده است. سامان‌بندی زمینه نیز به گونه‌ای است که خطوط قطری زمینه و خطوط شعاعی لچک‌ها، از مرکز ترنج می‌گذرد و با محل قرارگیری قندیل‌ها در ارتباط است. اسلیمی‌های موجود در ترنج، اسلیمی ماری و هم‌چنین گل‌های برگ‌متنوع که با گل‌های شاه‌عباسی ترکیب شده‌اند، از جمله نقش‌مایه‌های شاخص این فرش به شمار می‌رود. ترکیب گل‌های ختایی روی دو بند (ساقه) متفاوت که یکی از سرترنج

(قندیل). ریشه گرفته و دومی به صورت آزاد از پشت کلاه لچک آغاز شده، از جمله ویژگی‌های شاخص ترکیب بندی نقوش زمینه فرش اردبیل به شمار می‌رود.

فهرست منابع

اتینگهاوزن، ریچارد و احسان یارشاطر. (۱۳۷۹). اوج‌های درخشان هنرایران، ترجمه هرمز عبدالهی و رویین پاکباز، تهران: آگاه.

ادواردز، سیسیل. (۱۳۵۸). قالی ایران. ترجمه مهین دخت صبا. تهران: انجمن دوستداران کتاب.

پوپ و همکاران. (۱۳۸۰). شاهکارهای هنر ایران، اقتباس و نگارش پرویز ناتل خانلری، تهران: علمی و فرهنگی.

چوبک، حمیده و مریم قاسمی (۱۳۸۶). نقوش قالی دوره صفویه با تاکید بر نقش‌های ابداعی و اقتباسی. مطالعات هنر اسلامی، دوره ۳، شماره ۶: ۹۳-۱۱۰.

ژوله، تورج. (۱۳۹۱). شناخت فرش (برخی مبانی نظری و زیرساخت‌های فکری). تهران: یساولی.

_____. (۱۳۸۱). پژوهشی در فرش ایران. تهران: یساولی.

صوراسرافیل، شیرین. (۱۳۶۶). سیری در مراحل تکمیلی فرش (طراحی - رنگرزی - رفو). تهران: فرهنگسرا.

نصیری، محمد جواد. (۱۳۸۹). افسانه جاویدان فرش ایران. تهران: فرهنگسرای میردشتی.

Alcouffe, Daniel and Marthe Bernuus (1996) Great Carpet of the world, London: Thames and Hudson.

www.vam.ac.uk/